

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

КОЛОМІНСЬКІ ЧИТАННЯ

*Матеріали Першого Міжнародного наукового форуму,
присвяченого пам'яті доктора психологічних наук, професора
Наума Львовича Коломінського
м. Київ, МАУП, 28 березня 2007 р.*

Київ 2007

ББК 88.5я43
К61

Редакційна колегія:

Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — головний редактор
Коломінська І. А., канд. пед. наук, доц. — заступник головного редактора
Туриніна О. Л., канд. психол. наук, проф. — відповідальний редактор

Відповідальний редактор за випуск В. М. Чирков
(видання здійснене в рамках проекту
“Наукові праці МАУП”)

Коломінські читання: Матеріали Першого Міжнар. наук. форуму,
К61 присвяч. пам’яті д-ра психол. наук, проф. Н. Л. Коломінського, м. Київ,
МАУП, 28 берез. 2007 р. / Редкол.: М. Ф. Головатий (голов. ред.) та ін. —
К.: МАУП, 2007. — 372 с. — Бібліогр. в кінці статей.

ISBN 978-966-608-824-9

У пропонованому збірнику публікуються статті науковців, в яких досліджується широке коло проблем соціальної психології, психології управління та організаційної психології.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток психологічної науки в Україні.

ББК 88.5я43

ISBN 978-966-608-824-9

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2007

Слободяник Г. І. Критерії рівнів адаптованості студентів до навчання (на прикладі медичного вищого закладу)	247	соціально-психологічних особливостей особистості студента	307
Соломка Т. М. Соціально-психологічні особливості самоактуалізації студентів у навчально-професійній діяльності	255	Словік О. М. Наукова спадщина Н. Л. Коломінського у дослідженні міжособистісної взаємодії у студентській групі	313
Чижевський С. О. Психологічні особливості вдосконалення стилю керівництва військовим колективом	267	Волосович Н. В. Реалізація наукових підходів Н. Л. Коломінського в оптимізації соціально-психологічного клімату комерційної організації	319
Блохіна І. О. Етичні атитюди керівника вищого навчального закладу як чинник оптимізації організаційної культури	276	Кононець М. О. Соціально-психологічні детермінанти дотримання етичних норм суб'єктами підприємницької діяльності	327
Варлакова Є. О. Способи вирішення конфліктів між викладачем і студентами	283	Федченко В. А. Психологические особенности развития профессионального мышления будущих авиационных специалистов	333
Чупріна М. О. Особистість як носій організаційної культури	288	Підлісний Ю. А. Соціально-психологічні фактори розвитку агресивної поведінки військовослужбовців	337
Рубан В. В. Проблематика комунікативної компетентності керівника закладу освіти у науковій парадигмі Н. Л. Коломінського	295	Кваша О. Р. Про відповідальність як важливий чинник успішного керівництва в галузі освіти з погляду Н. Л. Коломінського	342
Максименко О. О. Психологічні умови формування екологічної культури старшокласників	299	Омельчук В. В. Розвиток і функціонування освіти в єдиному гуманітарному просторі України	346
Тимчак О. М. Вплив наукових поглядів Н. Л. Коломінського на дослідження			

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Коломінські читання — I, 2007, 299–306

Формування екологічної культури особистості набуває першорядної важливості для суспільства, особливо з огляду на нинішній стан навколишнього середовища — по суті, людство опинилося на порозі екологічної катастрофи. Екологічна культура — це складний феномен, який тісно пов'язаний з екологічною свідомістю, екологічним мисленням, екологічною поведінкою; іншими словами, вона становить собою систему ставлень до природного середовища та діяльності людини в довкіллі. Проведене дослідження екологічної культури серед старшокласників середніх шкіл м. Києва та Одеси показало досить низький рівень її розвитку, що властиве сьогодинському прагматизму споживача. Для розвитку екологічної культури особистості доцільно застосовувати екологічно орієнтований тренінг, який, у свою чергу, є необхідною складовою екологізації навчального середовища.

Актуальність дослідження екологічної культури старшокласників пов'язана з необхідністю вивчення психічних процесів і механізмів, що зумовлюють формування певного типу ставлення до навколишнього середовища, оскільки саме ставлення до довкілля спричиняє значний вплив на взаємовідносини людства й природи, а також на характер діяльності людини у природному середовищі.

Сьогодні вже немає потреби наголошувати на глобальному характері екологічних проблем, викликаних неадекватною взаємодією людини з природою. Цим проблемам присвячено достатню кількість публіцистичних і

наукових праць як прикладної, так і теоретичної спрямованості, що аналізують їх в рамках системної кризи, характерної для людської цивілізації [2]. Занепокоєність станом навколишнього середовища зростає і серед широких мас населення, про що свідчать соціологічні опитування [3]. Водночас більшість людей вважають екологічну кризу чимось зовнішнім щодо людини, а не тим, що закладене в ній самій, тоді як екологічна криза — це насамперед світоглядна, філософсько-психологічна криза, спричинена відсутністю у людини екологічно орієнтованих форм поведінки, низьким рівнем екологічної куль-

тури, домінуванням екологічно неадекватного мислення і пануванням у людській свідомості споживацьких цінностей сучасної технократичної цивілізації, що сприймає природне середовище передусім як умову існування людського суспільства і орієнтується на необмежене використання природних ресурсів.

Певна річ, ніхто не проти досягнень цивілізації як наслідку роботи рук і розуму людства, однак тут слід підкреслити інше — ті “досягнення” обертаються на свою протилежність і загрожують існуванню всього живого на планеті, у тому числі людини. Зрозуміло, що використання природних багатств нашої планети не припиниться за жодних умов. Проте використання природних ресурсів аж ніяк не може означати беззастережного панування людства над природою.

Неможливо повернути цивілізацію на більш ранню, безпечну для природи стадію розвитку і залишити її в тому стані. Однак цілком можливо змінити ставлення самої людини до навколишнього середовища, беручи до уваги насамперед психологічні чинники. Адже переважна більшість людей не знищує природу через ворожість або ненависть. Ми руйнуємо середовище свого мешкання заради фінансової та матеріальної вигоди! Споживаємо, догоджаючи потребам, які зростають безупинно. Тому на зміну існуючим формам взаємодії цивілізації з навколишнім середовищем мають прийти інші, що ґрунтуються на проєкологічних цінностях, тобто орієнтовані на збереження навколишнього середовища. І це не просто альтернатива цінностям технократичної цивілізації, а й необхідна умова для виживання людства в цілому.

Саме тому значний інтерес становить, по-перше, дослідження екологічної культури людини, її ставлення

до навколишнього середовища, мотивів її поведінки; по-друге, цілеспрямований навчальний і виховний вплив з метою формування проєкологічних цінностей, а також відповідних форм поведінки людини у природі, підвищення рівня екологічного мислення та екологічної культури.

Екологічна культура — феномен досить складний. Вивчається у таких галузях наукового знання, як соціальна екологія, соціальна філософія, екологічна педагогіка та екологічна психологія (В. С. Крисаченко, О. І. Салтовський, М. Ф. Тарасенко, Ю. А. Злобін, Е. С. Маркарян, В. І. Панов, А. М. Львовчикіна та ін.). На сьогодні існує багато визначень екологічної культури, а найбільш загальне, на думку автора, належить В. А. Ясвіну: “... це здатність людей користуватися своїми екологічними знаннями та вміннями в практичній діяльності” (див. [11, 80–85]). Тобто люди, в яких не сформована екологічна культура, можуть володіти певним обсягом знань з екології, але не застосовувати їх у повсякденному житті. З цього визначення бачимо, що поняття “екологічна культура” тісно пов’язане з такими поняттями, як екологічна освіченість, екологічна свідомість (об’єднує сприймання людиною навколишнього середовища, її ставлення до цього середовища та взаємодію з ним), екологічна поведінка, під якою, у свою чергу, слід розуміти сукупність конкретних дій та вчинків людей, пов’язаних безпосередньо чи опосередковано з впливом на природне оточення, а також з використанням природних ресурсів. Поведінка людини у природі може бути як споживацькою, деструктивною, агресивною, відверто хижацькою або ж відсторонено-байдужою (іншими словами, екологічно неадекватною), так і природоохоронною та ресурсозбері-

гаючою (тобто екологічно доцільною).

Формування екологічно доцільної поведінки, отже, й екологічної культури, може відбуватися різними шляхами: через політику, економіку, засоби масової інформації, сімейне виховання і, звичайно ж, у процесі шкільного навчання та позашкільної освіти. Шкільна освіта посідає в цьому переліку одне з найважливіших місць.

Слід відмітити, що на сьогодні у педагогічних дослідженнях помітно зростає увага до проблем екологічної освіти учнівської молоді. Зокрема, розглядаються питання оволодіння школярами екологічними знаннями, вміннями і навичками як провідними у природоохоронній діяльності (І. Д. Зверев, А. М. Захлебний, І. М. Стадницький, В. Д. Шарко, І. Т. Суравегіна, І. С. Матрусов). У працях Б. Г. Йоганзена, В. Г. Куликової, О. М. Кудрявцева, Н. О. Рикова теоретично обґрунтовуються шляхи формування мотивів позитивного ставлення школярів до природи. Формуванню природничих понять і уявлень, наочного мислення, ціннісного ставлення школярів до природи присвятили свої праці О. Г. Артемчук, М. Ф. Бабій, Т. Б. Баранова, А. К. Кульвічіне, Г. М. Каропа. Екологічну культуру, екологічну свідомість, екологічне мислення охоплюють праці вже згаданого В. А. Ясвіна (у співавторстві з С. Д. Дерябо), а також В. І. Панова, Ю. М. Швалба, А. М. Львовчкіної, А. І. Калмикова, В. С. Крисаченка, О. І. Салтовського, В. О. Скребця, О. В. Рудоміно-Дусятської, О. Л. Верніка, І. Кряж, О. С. Мамешиної та ін.

Водночас у практичному плані можна констатувати існування суперечності між потребами суспільства в ефективній системі безперервної екологічної освіти і реальним станом еко-

логічної освіти, причини якої, серед іншого, такі: недостатня соціальна активність населення України, принаймні щодо проблем, пов'язаних з охороною навколишнього середовища; неадекватне сприйняття екологічної проблематики через невисокий рівень системного і проблемного мислення; вплив негативних аспектів трансформації суспільної свідомості; віртуалізація інформаційного простору та її вплив на особистість, що розвивається, — покоління, яке виросло в середовищі нових засобів комунікації, може втратити усвідомлення суперечності віртуального світу та реальності з усіма її проблемами; недостатня кількість екопсихологічних досліджень взаємовідносин у макросистемі “людина — природа — суспільство” і прогнозів наслідків цих взаємозв'язків; відсутність поглибленого системного аналізу досвіду психолого-педагогічних інновацій з урахуванням їх використання в сучасному процесі екологічної освіти. Шляхи виходу із становища, що склалося, слід шукати, серед іншого, в переході до екоцентрованого навчання, при якому юна особистість сприйматиме себе як частину довкілля, що повинна існувати в гармонії з іншими його частинами. Це сприятиме системному баченню екологічної ситуації, основою якого має стати визнання потреб та розуміння життя інших істот. Важливим чинником формування екологічної культури особистості є екологізація навчального середовища, надання йому культурно-естетичних якостей, які б сприяли екологічному вихованню та розвитку особистості учня, пізнанню природи як особистісної цінності. Екологічно розвиваюче навчальне середовище передбачає такі складові:

- наявність інтер'єрів, що облагоджують приміщення красою

природних об'єктів та їх комплексів (рослинних композицій, акваріумів, тераріумів, пташних вольєрів), творів, присвячених природному світу, — картин, фотографій та ін.;

- використання можливості навіть короточасних контактів учнів зі світом природи;
- ведення учнями екологічних щоденників;
- насичення відповідними стимулами освітнього середовища, завдяки чому кожне слово педагога стає більш “вагомим” і переконливим;
- використання інформації про природу, екологію у рамках викладання шкільних дисциплін — як природничих, так і гуманітарних;
- організація роботи гуртків або наукових секцій еколого-натуралістичної спрямованості;
- видання стінних газет, створення екологічних плакатів, розміщення екологічних стендів виставки учнівських творів;
- організація і проведення екологічно-орієнтованих тренінгів.

На останньому хотілося б зупинитися докладніше. Як відомо, тренінг (соціально-психологічний) є формою активного навчання і практичної психологічної роботи. Він призначений для створення умов для саморозкриття особистості, самостійного пошуку способів вирішення нею власних психологічних проблем, а також на формування та відпрацювання вмінь і навичок ефективної поведінки. Екологічно-орієнтований тренінг спрямований на підвищення екологічної культури особистості, коригування її екологічної свідомості та вироблення екологічно доцільної поведінки. Ґрунтується на методах екологічної ідентифікації (полягає в тому, щоб люди-

на поставила себе на місце того чи іншого природного об'єкта, уявила себе в тому просторі або ситуації, в якій цей об'єкт знаходиться), екологічної емпатії (полягає в актуалізації співпереживання людиною стану природного об'єкта, а також співчуття до нього) та екологічної рефлексії (полягає в актуалізації самоаналізу людиною своїх дій та вчинків стосовно світу природи з точки зору їх екологічної доцільності). Цей метод стимулює усвідомлення школярами того, як їхня поведінка могла б “виглядати” в очах тих природних об'єктів, “інтереси” яких вона зачіпає [12].

Екологічно-орієнтований тренінг передбачає вирішення таких завдань:

- коригування, формування і розвиток адекватних екологічних установок особистості;
- подолання прагматичного, споживацького, егоїстичного ставлення до природних об'єктів, формування суб'єктного ставлення до довкілля (як до рівного собі);
- покращання особливостей сприйняття природних об'єктів;
- коригування мети взаємодії особистості з природними об'єктами, навчання умінням і навичкам такої взаємодії;
- розширення індивідуального екологічного простору.

Екологічно-орієнтований тренінг (відомий також під назвою еколого-психологічного тренінгу) — досить ефективна і відносно нова форма роботи, впроваджена в практику завдяки В. А. Ясвіну та С. Д. Дерябо, які першими розробили методику і техніки його проведення. Пов'язується також з іменами Н. В. Лапчинської, А. В. Гагаріна, С. О. Новикова та ін. Комплексний сценарій екологічно-орієнтованого тренінгу, що об'єднує

екологічні завдання, психодіагностичні процедури, інтелектуальні та рольові ігри, тематичні лекції, перегляд відеофільмів на екологічну тематику, написання і захист наукових праць, був розроблений О. С. Мамешиною [7]. Її тренінгова програма складалася з трьох взаємопов'язаних тематичних блоків, розподілених на 14 занять, і була рекомендована для застосування в системі безперервної екологічної освіти — як у шкільних навчальних закладах, так і в позашкільних. Скорочений варіант екологічно-орієнтованого тренінгу на основі розробки О. С. Мамешиної було використано автором статті для роботи з учнями 10–11-х класів київських та одеських шкіл. Це дослідження носило пілотажний характер і мало на меті перевірити ефективність застосування екологічно-орієнтованого тренінгу для розвитку екологічної культури та екологічної свідомості особистості старшокласника.

У нашому варіанті тренінгу було використано такі методичні засоби, як групова дискусія, екологічні ігри (“Онуки Карла Ліннея”, “Екологічна етика”, “Людина з кори”), спеціальні методики з екологічної тематики (методика незакінчених речень “Мое життєве середовище”, опитувальник “Натурафіл” С. Д. Дерябо та В. А. Ясвіна, опитувальник “Переважний тип ставлення до природи” — авторська методика), проєктивне малювання, психогімнастика (пантомімічні етюди), а також творчі завдання.

Результати експериментального дослідження екологічної культури та екологічної свідомості старшокласників, а також ефективності застосовуваного екологічно-орієнтованого тренінгу показали наступне.

На початковому етапі інтенсивність суб'єктивного ставлення до природи непрагматичної модальності

(наскільки сильно й безкорисливо людина любить природу, цікавиться нею), що визначалася за допомогою методики С. Д. Дерябо та В. А. Ясвіна, виявилася низькою — 37 балів¹. Після проведення тренінгу вона становила 44 бали, причому відбулося покращення показників усіх чотирьох компонентів ставлення до природи: перцептивно-афективного (що виявляється в рівні естетичного та етичного освоєння об'єктів природи, в підвищеній сприйнятливості до їх чутливо-виразних елементів, емоційному відгуку на них); когнітивного (полягає в підвищеній пізнавальної активності стосовно природних об'єктів, у бажанні одержувати, шукати і переробляти інформацію про них); практичного (виявляється в мотивації до непрагматичної взаємодії з природними об'єктами); вчинкового (в активності особистості зі зміни оточення відповідно до цього ставлення).

Результати діагностики, одержані при застосуванні опитувальника “Натурафіл” до і після проведення тренінгу, подано в табл. 1.

Методика “Переважний тип ставлення до природи” складалася з 15 блоків альтернативних суджень (по три в кожному). Кожне судження відображало ставлення особистості до природи згідно з характерним для неї типом екологічної свідомості — антропоцентричним, екоцентричним чи біоцентричним (або природоцентричним). За 4-бальною шкалою (0 балів — не згоден; 1 бал — радше не згоден, ніж згоден; 2 бали — радше

¹ Інтенсивність ставлення до природи може бути: дуже низькою (до 32 балів за стандартною Т-шкалою), низькою (33–37 Т-балів), нижчою за середню (38–42 Т-бали), середньою (43–57 Т-балів), вищою за середню (58–62 Т-бали), високою (63–67 Т-балів), дуже високою (понад 68 Т-балів).

Таблиця 1

Результати діагностики інтенсивності ставлення учнів до природи

Шкала	Середні значення показників у групі, Т-бали	
	до проведення тренінгу	після проведення тренінгу
1. Перцептивно-афективна	3	5
2. Когнітивна	2	4
3. Практична	3	4
4. Вчинкова	5	6
Натуралістична ерудиція	6	6
Загальна інтенсивність	37	46

згоден; 3 бали — цілком згоден) досліджувані мали оцінити своє ставлення до діяльності людей у кожній з трьох груп природокористувачів: наймані працівники, які здійснюють різні види виробничої діяльності у промисловості (добувній, обробній) та сільському господарстві; дрібні приватні підприємці — власники малих земельних ділянок, орендарі і фермери, дачники, ремісники, майстри народної творчості та ін.; ті, хто споживає природні ресурси заради власного задоволення, розваг і відпочинку [6]. Опитування показало, що в учнів домінував антропоцентричний тип екологічної свідомості (табл. 2), згідно з яким найвищою цінністю є людина, а все інше в довіллі цінне настільки, наскільки корисне їй. Після проведення тренінгу домінуючим виявився екоцентричний тип екологічної свідомості (52,2 %), сутність яко-

го виявляється у максимальному задоволенні як потреб людини, так і всієї природної спільноти (ідеї екоцентризму були розвинені й обґрунтовані В. І. Вернадським, який першим висунув ідею про біосферу як єдину систему “людство — природа”, що формується під впливом людського розуму та свідомих дій суспільства). На антропоцентричний та біоцентричний, або природоцентричний, тип свідомості (згідно з яким найвищу цінність становить природа, а людство повинно їй підкоритися) припадало відповідно 26 і 21,8 %.

Цей етап дослідження показав ефективність розробленої технології екологічно-орієнтованого тренінгу. В подальшому планується проведення тренінгу в більш розгорнутому варіанті з учнями 10–11-х класів середніх шкіл за участю вчителів і шкільного психолога.

Таблиця 2

Результати дослідження типу екологічної свідомості учнів

Тип екологічної свідомості	Частка учнів з тим чи іншим типом екологічної свідомості, %	
	до проведення тренінгу	після проведення тренінгу
Антропоцентричний	68,2	26,0
Біоцентричний	12,4	21,8
Екоцентричний	19,4	52,2

Підводячи підсумки, зазначимо, що створення екологічно розвиваючого середовища є однією з найважливіших умов формування екологічної культури учнів середніх шкіл взагалі і старших класів зокрема, оскільки дає змогу актуалізувати у школярів потреби в пізнанні світу природи, у природоохоронних і ресурсозберігаючих діях, а також у проектуванні та застосуванні творчих стратегій взаємодії з довкіллям.

Література

1. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. — Ростов н/Д: Феникс, 1996.
2. Дилигенский Г. Г. “Конец истории” или смена цивилизаций? // Вопр. философии. — 1991. — № 3. — С. 29–42.
3. Докторов Б. З., Сафонов В. В., Фирсов Б. М. Уровень осознания экологических проблем: профили общественного мнения // Социологические исследования. — 1992. — № 12. — С. 51–58.
4. Крисаченко В. С. Екологічна культура. Теорія і практика: Навч. посіб. / Міжнар. фонд “Відродження”. — К.: Заповіт, 1996.
5. Львовичкіна А. М. Основи екологічної психології: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
6. Максименко О. О., Москвичов С. Г. До питання про діяльність природо-користування та її суб’єктів // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. — Т. 7, вип. 5: Екологічна психологія. — Ч. 2. — К.: Міленіум, 2005. — С. 340–345.
7. Мамешина О. С. Эколого-психологический тренинг для старшеклассников // Практична психологія та соціальна робота. — 2003. — № 8. — С. 17–38.
8. Мамешина О. С. Психологічні особливості формування екологічної культури учнівської молоді // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати дослідження і перспективи: Зб. наук. пр. / За ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Ничкало. — К., 2003. — С. 650–660.
9. Мамешина О. С. Методики экопсихологического исследования: Науч.-метод. пособие. — Николаев: Изд-во Южнославянского ин-та КСУ, 2006. — С. 18–22.
10. Отношение школьников к природе / Под ред. И. Д. Зверева, И. Т. Суравегиной. — М.: Педагогика, 1988.
11. Панов В. И. Экологическая психология: Опыт построения методологии. — М.: Наука, 2004.
12. Ясвин В. А. Особенности личностного отношения к природе в подростковом и юношеском возрасте // Вопр. психологии. — 1995. — № 4. — С. 19–28.
13. Ясвин В. А., Дерябо С. Д. Методика проведения эколого-психологического тренинга // Школа здоровья. — 1995. — № 2. — С. 114–121.

Формирование экологической культуры личности приобретает первостепенную важность для общества, особенно с учетом современного состояния окружающей среды — человечество, по сути, оказалось на грани экологической катастрофы. Экологическая культура представляет собой сложный феномен, тесно связанный с экологическим сознанием, экологическим мышлением, экологическим поведением и т. п.; иными словами, это система отношений к природной среде и деятельность человека в ней. Проведенное исследование экологической культуры среди старшеклассников средних школ Киева и Одессы показало довольно ее низкий уровень, что свойственно сегодняшнему прагматизму

потребителя. Для развития экологической культуры личности целесообразно применять экологически ориентированный тренинг, который является, в свою очередь, необходимой составляющей экологизации учебной среды.

Ignorance of the grand and absolute significance of the natural world brought human beings to the brink of global ecological disaster. Therefore, forming an adequate environmental culture based on the ideas that humans are dependent on nature, the natural world sustains us, and that our flourishing depends upon its flourishing is a question of prime importance to the civilized society. Environmental culture is a complex phenomenon comprehending environmental consciousness, environmental thinking, environmental competency, environmental behavior, etc., in other words, mindsets and practices towards nature. Upon studying environmental culture among the high-school seniors from Kyiv and Odessa and analyzing sample data, the author has concluded about a rather low level of environmental consciousness peculiar to the shallow pragmatism of customers. To fill this gap, the author suggests applying the method of an ecologically oriented training that contributes to the development of environmental culture. In turn, the training may be considered as a component part of the ecologization of educational process necessary to form an ecological personality.